

Статья посвящена выявлению социально-этических ориентаций человека Киевской Руси в пределах оппозиции «свой» / «чужой». Определены количественный и семантический объем, функции существительных и прилагательных, моделирующих обобщенные и индивидуализированные портреты половцев в письменных памятниках XI–XIII ст.

**Ключевые слова:** существительное, прилагательное, социально-этический портрет, Киевская Русь.

Н. MEZHHERINA

### **SUBSTANTIVE-ADJECTIVAL CONCEPTUALIZATION OF IMAGE OF THE POLOVETZ IN EAST SLAVIC LITERARY MONUMENTS OF THE 11–13 TH CENT.**

The article focuses on the fragment of the Kyiv Rus' period world view, directly linked to the thinking and socio-ethical priorities of a mediaeval person in terms of binary opposition «one's own» \ «strange». The perception of the Polovtsy and their separate representatives has been analyzed. For the first time the quantitative and semantic volume, functions of words that model the socio-ethical portraits of the Polovtsy, were determined.

**Key words:** substantive, adjective, socio-ethical portrait, Kyiv Rus.

УДК 82 – 343.09

Олеся НАУМОВСЬКА

### **СПІВІДНЕСЕНІСТЬ СНУ ЗІ СМЕРТЮ: ІСТОРИЧНЕ ТЛО І ФОЛЬКЛОРНА ТРАДИЦІЯ**

У статті здійснено спробу простежити зародження і розвиток світоглядних уявлень, пов'язаних із вірою в продовження життя після смерті, а також їх відображення в усній народній творчості через мотив сну героя.

**Ключові слова:** смерть, сон, ініціація, табу.

Із давніх-давен, із колиски людства, з усвідомленням кінечності земного буття наші пращури намагалися розгадати таємницю смерті, прагнули зазирнути за завісу людського життя, аби довідатися: що ж далі? Фактично, це питання було і залишається стрижневим в усі часи і в усіх народів. Страх перед Її

величністю Смертю, прагнення відтермінувати її прихід або й зовсім не допустити його спричинили пошуки не лише засобів лікування різних хвороб, а й зілля молодості і безсмертя.

Тематика смерті і потойбіччя, а відповідно – й похоронно-поминальна, чинила колосальний вплив на культуру всіх народів, а відтак вона є надзвичайно важливою для досліджень у сфері як матеріальної культури кожного етносу, так і духовної, вербальну фіксацію якої вчені вважають дещо пізнішою за часом виникнення: «Зображальні версії виглядають деякою мірою важливішими для найдавніших епох. Як показують спеціальні дослідження, вони завжди є стадіально більш ранніми, ніж оповідні. <...> Будь-який давній міф (доби, наприклад, неоліту) може мати кілька варіантів у археологічних матеріалах як неоліту, так і наступних епох. А оповідна його версія зазвичай фіксувалася пізніше – в залізному віці. Безперечно, народи, які мали писемність у бронзовому віці чи навіть раніше, могли її записати вже тоді» [13; С. 25, 27].

Саме уявлення про смерть, продовження життя після неї і безсмертя лягли в основу культу предків, а відтак – і наскрізно «прочитуються» в обрядовому фольклорі, героїчному і казковому епосі, переважній більшості неказкової прози і т. ін. Значна кількість інформації про ці уявлення міститься в міфах як одних із найдавніших творів різних народів світу, з яких ми дізнаємося і про створення світу, і про світоподіл, і про божеств, і про потойбіччя, і про його володарів, які з розвитком цивілізацій, на час фіксації текстів, переважно мали антропоморфні риси. «Питання про те, хто сотворив світ і хто зробив усе те, що є довкола нас, належить до найперших питань, які завдає собі людська дитиняча ще думка і на які шукає відповіді. <...> Дитиняча людська думка відповідає на таке питання дитинячим способом: те, що бачить довкола себе, переносить на весь світ і на його початки, уявляє собі творця світу як майстра, будівничого, тільки обдарованого більшою силою від будівничих людей. <...> І взагалі історія всіх релігій показує нам наглядно, як чоловік на кождім ступні свого культурного життя творить собі богів на образ і подобу своїх власних ідеалів», – писав великий мислитель українського народу Іван Франко [10; С. 128-129].

Більшість учених сходяться на тому, що віра у потойбічне життя молодша за людство, якщо за початок його формування

вважати період з'яви істот, котрі мали зародки суспільного життя (на думку учених, близько 600 тис. років тому). Людина ж розумна – *homo sapiens* – існує близько 80 тис. років. Зі з'явою віри у потойбічне життя учені пов'язують і виникнення перших релігійних вірувань [8; С. 73], котрі датують 30-10 тисячоліттям до нашої ери, беручи до уваги археологічні дані – розкопки давніх захоронень. У захороненнях 80-40-тисячної давності археологами не виявлено жодних предметів вжитку, що наводить учених на думку про те, що первісні люди цього періоду ще не задумувалися про існування якогось іншого світу, окрім зримого. У пізніших же (які нараховують 30-10 тис. років) з'являються різні предмети – зброя, прикраси тощо, що свідчить про роздуми людини про можливість продовження життя після смерті [12; С. 5].

Хоча такій гіпотезі суперечать різні форми поховань, яких не характеризує наявність у них будь-яких предметів, проте сама форма захоронення яких яскраво свідчить про наявність уявлень про продовження життя, переродження тощо. Йдеться про поховання, які імітували позу ембріона в материнській утробі, що досягалося шляхом зв'язування трупа (таким чином рідні готували померлого до повторного народження на землі, перевтілення в живу істоту), традиція котрих як явище зберігалася в районах Подніпров'я до межі бронзового і залізного віків. Також не містять інших предметів, проте пов'язані зі світоглядними уявленнями пізніші форми захоронення праху після кремації в горщиках, адже горщик для приготування їжі з перших плодів вважався священним предметом, що дозволяє встановити певний зв'язок: померлий сприяє врожаю і добробуту – душа із димом багаття піднімається в небо, від якого врожай залежить – прах вкладається в сакральний горщик (символ блага, достатку, ситості, ймовірно, ще з часів неоліту), який закопується в землю, від якої також залежить врожай. Таким чином, «відбувалася немовби біфуркація, роздвоєння магічної сили померлого родича: душа йшла в небо, а тіло – в землю» [8; С. 76]. Тим більше суперечливими гіпотезі про відсутність релігійних уявлень у разі відсутності предметів у місцях захоронень видаються звичай деяких племен (як тих, що вже давно зникли, так і таких, які існують нині), в яких мертвих не ховали, дотримуючись певного обряду, а просто залишали лежати на розтерзанні диких тварин: племена давньої Персії, пізніше –

Індія, Тибет, самоїди (фінське плем'я на Північному заході Сибіру) і камчадали (монгольське плем'я на Камчатці, сучасна назва – ітельмени), а також на Гавайях і в Африці та ін. Знаменитий грецький географ, сучасник заснування Римської імперії і кінця епохи еллінізму Страбон у своїй колосальній праці у 17 книгах «Географія», написаній приблизно у 44 – 7 р. до н.е., вказував на «диковинні звичаї зовсім варварських народностей», зокрема дербиків (племен, які селилися біля середньої Амудар'ї, між сучасними Туркменабатом і Бухарою) і каспійців: «Дербіки шанують Землю-Мати; вони не приносять у жертву і не їдять жодних істот жіночої статі. Чоловіків старших 70 років убивають, а трупи поїдають найближчі родичі; старих жінок душать, а потім хоронять. Чоловіків, які помирають до 70 років, вони не їдять, а лише хоронять. <...> Каспійці умертвляють голодною смертю людей, яким за 70 років, і викидають їхні трупи у пустельні місця; потім вони спостерігають здалеку: якщо побачать, що птахи стягують трупи з носилок, то вважають покійних блаженними, якщо ж дикі звірі чи собаки – то менш блаженними, якщо трупи ніхто не волоче, то вважають їх нещасними» [9; С. 491]. Поза сумнівом, такі звичаї не свідчили про відсутність надання мертвому тілу жодної цінності, а були пов'язані із певними світоглядними уявленнями.

Учені сходяться на тому, що давня форма віри в потойбічне життя пов'язана з анімізмом. Віра в духів і душі – *animaе* – допускає також і продовження життя душі, тобто, як зазначає видатний німецький теолог і історик релігії Карл Клемен, «первісна людина включала до свого оточення душі і духів, оскільки розрізняла в самій собі тіло і душу» [7; С. 14]. На думку вченого, неабияку роль у формуванні уявлень про душу відігравали сновидіння: під час сну первісні люди могли бачити переміщення себе чи інших людей у просторі, в той час як свідки їхнього сну заперечували будь-який рух, а також уві сні могли бачити померлих живими, з чого робили висновок про існування душі, яка може покидати тіло ще за життя і продовжує існувати після смерті людини. Відтак, саму смерть первісна людина почала сприймати як довгий сон, після якого людина прокинеться, і їй можуть знадобитися предмети щоденного вжитку. Ці уявлення, на думку дослідників, сприяли і осілості племені в певних ареалах, оскільки

одноплемінники повинні бути поруч, щоб підтримати своїх близьких після тривалого сну [12; С. 5].

Такі гіпотези підкріплюються фольклорним матеріалом. Використавши дані з різних галузей знань, історик, етнограф, професор Є. Кагаров, класифікуючи міфи, виокремив в окрему групу психологічні міфи, для яких не лише сили і стихії природи, але і явища внутрішнього світу людини – сон і сновидіння, ілюзії і галюцинації, істерія, гіпноз, сомнамбулізм, емоції й афекти – були приводом для створення численних текстів [6]. Зв'язок сну з міфом та казкою намагалися розгадати Карл Абрагам («Сон і міф. Нарис народної психології»), З. Фрейд («Поет і фантазія»), А. Кун («Про походження вогню і божественного напою»). Ідеї А. Куна про зв'язок сну з казкою та міфом і появу різних міфологічних фігур були розвинуті Дельбрюком, Штейнталем, Мюллером, Шварцем [1; С. 6]. Мотиви сновидінь, вважав К.Г. Юнг, можуть виражати своє несвідоме значення, а елементи, які переходять у зорові образи, мають символічний зміст. Інакше кажучи, сон виражає ситуацію за допомогою метафори. Проте, наголошував учений, жоден символ сну не може бути відокремлений від людини, яка цей сон бачила, тож навряд чи можна достеменно класифікувати сни та їх символіку. Окремі символи (мотиви), які зустрічаються дуже часто (падіння, політ, переслідування хижими звірами чи ворогами), є спільними для сну і для казки, але ці мотиви необхідно розглядати в контексті всього сну, а не як поодинокі шифри [14].

На думку відомого вітчизняного казкознавця Л. Дунаєвської, «мотив сну – як мотив смерті і відродження – споріднений з давньоміфологічним мотивом вмираючого і воскресаючого божества, сягає генези тотемного покровителя, здатного воскресити посвяченого у світ предків» [3; С. 264].

На користь цієї точки зору свідчать і студії видатного англійського етнографа й історика релігії Дж.Дж. Фрезера, який у своїй фундаментальній праці «Фольклор у Старому Заповіті» наводить легенду, яка побутує на Каролінських островах, за якою колись люди не знали смерті, точніше, смерть була лише коротким сном. Люди помирали разом зі зникненням місяця і пробуджувалися до життя з новою його з'явою, немовби прокидаючись після освіжаючого сну. Але якийсь злий геній перетворив цей легкий сон на безпробудний сон смерті. За

повір'ями австралійського племені вотьобалук, у давнину всі тварини були чоловіками і жінками. Коли ж деякі з них умирили, місяць наказував померлим вставати, і ті знову оживали. Фрезер зазначає, що ця «легенда є відображенням первісної форми релігійного мислення – поклоніння тваринам (так звана зоолатрія): різниця між людиною і твариною – лише уявна; вигляд тварини – лише зрима оболонка, під якою схована справжня людина» [11, С. 44-45].

В уснословесних зразках сон героя означає смерть. У космогонічному міфі шумеро-аккадської цивілізації для порятунку молодшого покоління богів від знищення їх прародителем Алу бог мудрості Ейя за допомогою замовлянь надсилає на останнього безпробудний сон і смерть. У хетському міфі з категорії «про вмираюче і воскресаюче божество», що уособлює щорічне вмирання і оживання природи, бог плодючості Телепінус, розгнівавшись на інших богів і на людей країни хетів, іде світ за очі і засинає на краю болота, позбавивши таким чином землю усіх живодайних сил природи, що ледь не призвело до загибелі світу.

Такий мотив є дуже поширеним у героїчному епосі. Приміром, герой циклу юнацьких пісень південних слов'ян Марко Королевич – реальна історична постать, син короля Вукашина, який загинув 10 жовтня 1394 року в бою на Ровині, будучи союзником турків у період визвольних змагань південних слов'ян від турецької навали у 14 ст. під проводом сербського князя Лазаря. Однак південні слов'яни, особливо македонці і болгари, оспівують Марка Королевича як героя, відданого захисника своєї Вітчизни і свого народу. Надзвичайно поширеним є мотив сну Марка Королевича: за численними варіантами пісень і легенд, герой не помер, а усамітнівся в гірській печері чи на острові зі своїми конем і мечем, де спить міцним сном, та коли його народу знову загрожуватиме страшна небезпека, Марко пробудиться і знову встане на захист своєї землі.

Аналогічні мотиви містить і опришківський фольклор: поранений Довбуш однією рукою підіймає скелю, де й спить до сьогодні, проте встане і знову візьме до рук топірець, коли український народ перебуватиме у великій скруті.

Подібні мотиви фігурують у творчості різних епох і різних народів, які перебувають під чужоземним гнітом. Загальновідомою

є легенда давніх кельтів про короля Артура, котрого у передсмертний час феї перенесли на чудесний острів Авалон, де король спить богатирським сном, та у лютий час знову повернеться до свого народу. Скуті чарівним сном і чекають на майбутнє пробудження в народних епічних творах грузинська цариця Тамара; Семетей, син Манаса, та інші герої киргизького епосу; німецький імператор Фрідріх; Карл Великий; чеський святий король В'ячеслав і словенський – Мятв'яж та ін. [4; С. 105-106].

Не менш поширеним є мотив сну, співвіднесеного зі смертю героя, у казковому епосі. Яскравим прикладом слугують німецькі казки «Білосніжка» і «Спляча красуня», в яких героїні не помирають, а засинають мертвим сном і оживають від поцілунку нареченого, тобто тимчасова смерть еквівалентна сну.

Інколи ж сон символізує тимчасову смерть, пов'язану з ініціацією героя:

- *«Наймито́к пішов. Чи рубав, чи не рубав, та ліг на дрівця й заснув. Приходить Ох – аж він спить. Він його взяв, звелів наносити дров, положив на дрова зв'язаного наймита, підпалив дрова... Згорів наймит! Ох тоді взяв попільце, по вітру розвіяв, а одна вуглина і випала з того попелу. Ох тоді і сприснув живою водою, наймит знов став живий, тільки вже моторніший трохи. Ох оп'ять звелів дрова рубати – той знов заснув. Ох підпалив дрова, наймита спалив, попільце по вітру розвіяв, углину сприснув живою водою – наймит знов ожив і став такий гарний, що нема кращого! От Ох спалив його і втретє, та оп'ять живою водою сприснув углину – і з того ледачого парубка та став такий моторний та гарний козак, що ні здумати, ні згадати, хіба в казці сказати» («Ох»)* [5].
- *«От увійшов у ліс, підійшов до дерева, цюкнув сокирою, упав ниць та й заснув. Снав-снав... Коли це за який там час чує – хтось його будить: – Уставай, уже твоє щастя поспіло, вставай! Дурень прокинувся, коли гляне – аж стоїть корабель: сам золотий, щогли срібні, а вітрила шовкові так і понадимались – тільки летіти!» («Летючий корабель»)* [5].

- *«Коло тої хижки побачив настромлені на кілках людські голови. Порахував: дев'яносто дев'ять! <...> Вигнав кобили на толоку й доглядає. Але йому захотілося спати. Хлопець не давався, та сон його переборов» («Про Сейпентел Глонку»)* [5].

Такими ж є і богатирський сон героя після перемоги над супротивником, а також формули на кшталт «як же довго я спав» після оживання персонажа: *«Мама й собі тої травички зірвала. Нарешті прийшла до палацу. Заходить, а син лежить неживий. Вона притулила голову до тіла, приклала травичку до шиї. Син і пробудився: – Ох, як я довго спав» («Казка про Лугая»)* [5].

На зв'язок сну зі смертю вказує російський фольклорист Гура О.В., описуючи різні виверти, до яких вдавалися злодії в Росії: щоб приспати хазяїв, розсипали навколо будинку чи перекидали через нього землю з могили; обходили навколо будинку з відрізаною рукою мерця, з мітлою, якою підмітали хату, в якій лежав мерць; запалювали свічку від покійника або ж узагалі свічку з жил чи жиру мерця [2].

Цей же зв'язок простежується і у табуванні сну в певні часові проміжки (опівдні та на заході сонця) та просторові локації (у «нечистих», лімінальних зонах – на межі, на перехресті тощо), а також і на обрядовому рівні, де він виявляється у звичаях нічного чатування, утримання від сну в похоронній і в деяких циклах весільної, родильної та календарної обрядовості.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрагам Карл. Сон и миф. Очерк народной психологии / Карл Абрагам. [пер. с нем. М. Кадин]. – М.: Современные проблемы, 1912. – 114 с.
2. Гура О.В. Сон. / Славянская Мифология. <http://pagan.ru/slowar/s/son8.php>
3. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна проза (легенда, казка): еволюція епічних традицій. – 2-е вид., стереотип. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. – 304 с.
4. Жирмунский В. *Народный героический эпос.* / Сравнительно-исторические очерки. – Москва-Ленинград, 1962. – 433 с.



5. З живого джерела. Українські народні казки в записах, переказах та публікаціях українських письменників. / Упорядк., вступна стаття та примітки Лідії Дунаєвської. – Київ: «Радянська школа», 1990. – 512 с.

6. Кагаров Е.Г. Мифологические заметки. – Богословский вестник, 2 №7/8 (1913) – Страницы: 553–563.

7. Клемен Карл. Жизнь мертвых в религиях человечества. – М., 2002. – 224 с.

8. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1988. – 784 с.

9. Страбон. География. Книга XI, гл. XI. / Перевод Г.А.Стратановского. – Ленинград: «Наука», 1964. – 948 с.

10. Франко І. Сотворення світу / Передм. В.Ф.Погребенника. – К.: Обереги, 2004. – 160 с.

11. Фрэзер Дж. Дж. Фольклор в Ветхом завете. – М.: Изд-во политической литературы, 1989. – 296 с.

12. Чайковский А. Е., Капочкина Н. А., Кудрявцев М. С.. История религий / Учебное пособие. – Нижний Новгород, 2001. – 156 с.

13. Чмихов М. Від яйця-райця до ідеї Спасителя: Монографія. – К.: «Либідь», 2001. – 432 с.

14. Юнг К.Г. Избранное / Карл Гюстав Юнг; [пер. с нем. Е.Б.Глушак, Г.А.Бутузов, М.А.Собуцкий, О.О.Чистяков; Отв. Ред. С.Л.Удовик]. – Мн.: ООО «Попурри», 1998.– 448 с.

О. НАУМОВСКАЯ

### **СООТНЕСЕННОСТЬ СНА СО СМЕРТЬЮ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ФОН И ФОЛЬКЛОРНАЯ ТРАДИЦИЯ**

В статье осуществляется попытка проследить зарождение и развитие мировоззренческих представлений, связанных с верой в продолжение жизни после смерти, а также их отражение в устном народном творчестве через мотив сна героя.

**Ключевые слова:** смерть, сон, инициация, табу.

О. NAUMOVSKA

### **CORRELATION OF SLEEP WITH DEATH: HISTORICAL BACKGROUND AND FOLK TRADITION**

The article attempts to trace the conception and development of philosophical ideas associated with belief in the continuation of life after death, and their reflection in the folk traditions through the motif of hero's sleeping.

**Key words:** death, dream, initiation, taboo.

УДК 821.161.2 – 312.2.09+929 Пагутяк

Катерина ОСЕЛЕДЬКО

### **КОНФЛІКТ ДЕМОНІЧНОСТІ ТА ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЕТИКИ У ТВОРЧОСТІ Г. ПАГУТЯК**

Стаття присвячена аналізу конфлікту християнської етики із демонічною та людською сутністю героїв романів Г. Пагутяк «Урізька готика» та «Слуга з Добромиля».

**Ключові слова:** конфлікт, християнська етика, містицизм.

Для літератури фентезі кінця ХХ – початку ХХІ століття характерними стали темні, похмурі образи та символи, які активно використовуються сучасними письменниками. Це пояснюється притаманним для сучасної естетики прагненням подолати діалектичну суперечність між реальним та бажаним існуванням, між хаотичними законами об'єктивної дійсності та ностальгією за втраченими цінностями буття.

Містичне наповнення текстів, демонологічне потойбіччя, поєднання реального та міфологічного – невід'ємна частина творів письменниці. Фантастичні твори Г. Пагутяк несуть в собі не тільки уособлення духовного світу авторки, але й проекцію національного характеру. «Я сама є носієм усної традиції народу. В даному випадку – Бойківщини. Я виросла на цьому хлібі. Це моя стихія. Але я дивлюся на це згори. Коли виходиш на Ласки, то село таке мале, що може вміститися в жмені. А внизу – темрява, тінь, видимі й невидимі духи. Я не можу їх боятися, бо це все – частина мене самої. І не вірити в опирів – це безглуздя, коли довкола про них розповідають діти й дорослі [16, с. 1]».

Літературознавці й критики по-різному характеризують жанрово-стильові особливості творів письменниці, акцентуючи увагу на їхній закоріненості в магічному реалізмі та аргументуючи